

ВАНДА СМОХОВСКА — ПЕТРОВА

БАТМАН ИЛИ НАЙ-НЕРВНИЯТ ПЪТНИК?

Първият тласък за дискусията, посветена на литературната критика, даде младият критик Анджей Кийовски, като в разговора си с трима от най-изтъкнатите полски писатели — Ярослав Ивашкевич, Казимеж Брандис и Вилхелм Мах¹ обвини съвременната полска литература в редица смъртни грехове: тя не е съумяла да намери ново тълкуване на обществената ангажираност на писатели, което да замести предишната, вече отхвърлена формулировка, не е успяла да постигне съзвучие със съвременната световна литература, образът на човека, който тя създава, бил остарял в сравнение със съвременните знания за човека и най-после тя е скъсала връзките си с традицията.

Тримата изтъкнати писатели, които взеха участие в разговора, не само победоносно отхвърлиха обвиненията, но и минаха в контраатака, като от своя страна заявиха, че литературната критика боледува от остра микромания и липса на перспективи, рови се в книги на отделни автори, без да види това, което те създават като съвкупност, липсва ѝ по-широк поглед и умение да синтезира. Друг неин недъг е пълната липса на доверие към родната почва и към нейната плодovitост. Критиците често като хипнотизирани виждат само свое собствено тълкуване на обществената ангажираност на писателите или издигат в култ някой чужд писател и всички творби, които им се предлагат от полските творци, възприемат като ценности с вторична стойност в сравнение с чуждите образци.

Тази схватка между представители на полската литература и литературната критика, макар че завърши с галантни уверения, че взаимното недоволство е не само необходимо, но то е и несъмнена гаранция за динамизма на литературното развитие, доведе редакцията на културно-обществения седмичник „Пшеглонд културални“ (Културен преглед) до убеждението, че е необходим по-обстоен разговор, посветен

¹ Този разговор се състоя на страниците на „Пшеглонд културални“.

на проблемите, свързани с литературната критика и тя откри дискусия върху страниците на своя вестник. В обръщението си към критиците, поместено през февруари т. г., редакцията изтъкваше, че очаква от тях „да разкрият картите си“, да изяснят литературните доктрини и аксиоми, с които си служат при оценката на литературните творби, както и мнението си за съвременната литература.

Малцина обаче от критиците подеха проблематиката, предложена им от организаторите на дискусията. И така Артур Сандауер, „разкривайки картите си“, изповяда, че той в критическата си работа стига до творбата по много концентрични кръгове, като я разкрива в биографичен, психоаналитичен, социологичен, историко-литературен и философски разрез, но едновременно той призна, че този подход е неприложим нито в рецензия, нито по отношение на една посредствена творба.

Хенрик Маркевич пък обърна внимание на опасността от опростителство, когато критикът защитава своя интерпретация като единствено вярна и изтъкна, че е необходимо да се види многойдейността на всяко произведение.

Дискусията промени решително своята насока от момента на намесата в нея на един от най-изтъкнатите полски критици, професорът по полска литература в Краковския университет Казимеж Вика. Вика, както след него и Ян Кот, смята, че дискусията за критиката трябва да започне от определението на истинското ѝ място в днешното общество. Според него, положението на полската критика твърде много наподобява това на ватман на един трамвай, в който всички пътуват заедно — и писателите, и читателската публика. Но със сравнението с ватман Вика не иска да изтъкне ръководната роля на критиката, а само да подчертае, че върху критиците неправилно се струпва цялата отговорност за развитието на литературата. Ватманът не слага релсите, заявява Вика, нито разпъва електрическите мрежи, той не е и

мотор на трамвая и въпреки това, щом наближи завой, отговорността пада върху този, който стои до кормилото и веднага се понася лозунгът: „Критиката не изпълнява своята задача!“

Но дали наистина критиката е отговорна за всички опасни несполуки при пътуването? За да отговори на този въпрос, Вика разглежда ролята на критиката в обществото в миналото и днес.

В миналото е имало три основни вида критика. Представителят на първия вид е изпълнявал функцията на „пазител на естетическия кодекс“ (на митичния Зоил, на Аристотел, Буало и т. н.). Критиците, които в миналия период са бдели над аксиомите на социалистическия реализъм, не могат според Вика да бъдат наречени пазители на кодекса само затова, че самият кодекс не е бил още окончателно изработен и те са били като съдии, които едновременно издават присъди и установяват параграфите, според които осъждат. Да бъдеш пазач на една нова, изгряваща поетика е според Вика явление не само нормално, но и необходимо.

Втори вид критици — това са „визионери на генезиса“. Към тях принадлежат тези критици, които имат пред себе си готова творба и тълкуват произхода ѝ, като го разкриват сред обществените и литературните условия, в които се е родила дадената творба. За най-добрите представители на този род критика, които си служат с марксовски метод на изследване, съществува освен ретроспективен и перспективен генезис: те умеят да видят и ролята на актуалната литература за обществото, което се създава. Този вид критици са според Вика твърде малко.

Той цени най-високо третия вид представители на критиката — „визионери на крайната цел“, които говорят не от името на определен кодекс, а бидейки неразривно свързани със своята епоха, се стараят да я надраснат и да предугадат бъдещето. Този род критика, най-типична според Вика за XIX век, днес вече не съществува. Защото в миналия век средствата на общественото въздействие върху насоката на развитието на литературата са били в ръцете на критиците. В сегашното социалистическо общество чрез политиката на тиражите, организирането на библиотеките, репертоарната политика на театрите, закупуването и производството на филмите и т. н. може да се въздействува много по-критично, отколкото с писане на „финални“ критически съчинения. Мястото на „критиката на крайната цел на литературата“ за днес според Вика деецът и политикът на културата. Специалистите критици стават все повече техници на културата, която е един апарат, обслужван с общи усилия.

Освен изброените три вида критика съществува и текущата критика. Задачата ѝ е да дава добросъвестна информация и на време да отбелязва появата на нови творби. В тази именно област съвременната критика изпълнява най-незадоволително своите задачи.

Повдигнатите от Вика въпроси подхваща Ян Кот, като поде полемика от любимата си позиция на разобличител на митовете. Според Кот, сравнението с ватмана е ласкателно за критиците и много удобно за техните противници и затова се поддържа, но то е само мит. А всъщност критиците прилича по-скоро на някой от по-нервните пътници, който в претъпкан вагон се мъчи да убеди другарите си да слизат от предната врата, ядосва се, че трамваите минават ту на рядко, ту пък „на стада“, или пък заявява, че трамваят е въобще остаряло превозно средство.

На критиката се приписва най-често функцията на посредник между читателите и писателите; той трябва да защитава, да популяризира и да интерпретира литературата, да я оценява и да поставя пред нея изисквания, да възпитава както читателя, така и писателя. И Кот смята, че всички тези задачи критиката е изпълнявала наистина през XIX век, но той е съгласен с Вика, че в днешните условия ролята на критиката е много по-ограничена. Днес читателите до голяма степен не се нуждаят от посредници, защото на авторските срещи читателят влиза в непосредствен контакт с писателя. Кот е съгласен и с това, че традиционните функции на критиката са в Полша „институтирани“ (в капиталистическите страни пък — „комерциализирани“) и че истински ръководители на спора за литературата, нейния характер, форма, обем и въздействие са, наред с писателите, политическите и културните дейци. Още преди няколко години критиците бяха „експерти“ по идеологията, но днес тези права са запазили само редакторите. Мит е също приписването на критиката ролята на милосърдна сестра — критиката не може нито да помогне, нито да попречи на писателя.

Ришард Матушевски решително се противопостави на мненията на Вика и Кот, които подценяват значението на критиката в днешното общество. Той дори се опита да обясни какви са причините за това подценяване. Проявената тук „скромност“ от страна на критиците е според Матушевски лицемерна. Критикът знае, че властта, с която го даряват, задължава и не е удобна. Предпочита да я няма, защото от позицията на „обикновения гражданин на литературата“ е в състояние да каже значително повече, отколкото на мястото си на ватман, диригент на хор и др. п. Корените на този страх от поемане на отговорност се

крийт според Матушевски в миналия период, те са тежко наследство от близкото минало. Днес обаче критиците трябва да се отърсят от този страх, защото този, който и сега вярва в силата на отговорност, потискаща всяко негово мнение, е с изпилени зъби и откъснат език.

Полемизирайки с Вика, Матушевски заявява, че критиците се заблуждават, като мислят, че в миналото ролята на критиката е била по-голяма, отколкото е днес. Изворот на това заблуждение трябва според него да се търси във времето на първите наивни илюзии след войната, когато много от пишещите хора са смятали, че писаното слово само по себе си представлява вече обществен факт, че един публицист може да установи закони, които управляват литературата. Критиците, които тогава приемаха върху себе си за първи път функциите на практически законодатели на естетиката и политици на културата, сами наисъщо платиха за това. Тъкмо от тях поискаха „да помагат“, „да посочват път“, но вече несъгласуван със собствените им убеждения. Тогава те престанаха да бъдат дори и ватмани, а се превърнаха само в дръжка на кормилото. Днес никой не изисква от критиците да бъдат пазители на не свои кодекси, но и никой не може да им отнеме опита от близкото минало. Който обаче в миналия период не е вярвал в неограничените възможности на критиката и ги е смятал за илюзорни, не ще изпадне и днес в другата крайност. В действителност и в миналото критиката не е изпълнявала функциите на фактор, който оформя на практика културния живот. Капиталистическата система в миналото не създаваше на тогавашните критици дори и илюзии в това отношение. „Критиката на крайната цел“ има всъщност днес повече шансове за съществуване, отколкото в миналото и то особено в едно общество, където въпросите на литературата са и държавнически въпроси. Но критикът, който иска да изпълни в нашата действителност обществената си задача, трябва сам да бъде в известен смисъл политик на културата. Той, естествено, има пълното право на собствени и то най-особени вкусове, но едва кръстосването им с функцията му на „политик на културата“ определя окончателно становищата му на критик. Един критик буди доверие само тогава, когато умее да уравнивери вкусовете си със съвестната преценка за обществената значимост на всяко литературно явление, за което пише.

Матушевски не смята, че има видове критика по-ценни и по-малко ценни. Скропната, аналитична, съвестна критическа дейност, която оценява, информира, търси йерархия сред богатия литературен материал, е според него вид критика, не

по-малко важен от всеки друг. Нужни са за обществото и критици-посредници и експерти, а дори и милосърдни сестри.

Въпросът за ролята на критиката в днешния живот беше свързан от тези, които взеха участие в дискусиата, с проблема за зависимостта на литературата от критиката. Всички изказали се изтъкнаха, че тази зависимост е всъщност много малка и че в много по-голяма степен критиката зависи от литературата. Голямата литература дава поле за голяма критика, докато дребната литература я убива. Много образно изрази тази мисъл Вика в своята реплика, отправена към един млад прозаик, който, цитирайки Хемингуей, нарича критиците „въшки върху яката на литературата“. Съгласен съм с това определение — казва Вика — но позволете ми да заявя от името на тези паразити, че не ни е безразлично дали ще бъдем осъдени да прекарваме живота си върху яката на Хемингуей, или върху дрехите на този млад прозаик и неговите другари.

Щом критиката зависи много повече от литературата, отколкото литературата от критиката, може ли критикът да бъде законодател на литературата? Ето следващият въпрос, на който отговарят дискутиращите.

Според един от най-изтъкнатите критици от по-младото поколение, Ян Блонски, критиката сама си определя задачи, тъй както литературата сама си поставя цели. Вече никой не вярва в създадената схема за литературното производство, съгласно която всички си помагат в изграждането на някаква окончателна книга, която ще каже цялата истина за обществото и живота и ще задоволи всички вкусове на читателите и критиците. Но всички продължават да спорят така, като че ли все още вярват. А всъщност ние знаем, че такава книга никога не ще бъде създадена, защото нейната поява би означавала край както на литературата, така и на критиката.

Критикът според Блонски е само най-впечатлителният измежду читателите. Критиката е умението да четеш. Тя е най-демократична от всички изкуства, защото всеки читател е до известна степен и критик. Тъй както читателят иска да разбере и да прецени, да приеме или да отхвърли една творба, така и критикът поставя своите искания, преценява, сравнява написаното със своята мечта за литературата. Изкуството иска да изрази и да предаде „собствения си поглед или собствения си опит“, критиката — да усвои или да отхвърли чуждия опит. Критикът пресъздава в своите съчинения само историята на своята впечатлителност и на своя мироглед. Той седи върху барикадата, която отделя изкуството от знанието за човека, което ни дава науката, и се мъчи да про-

вери едното чрез другото и да намери поне в себе си — духовно единство. Блонски одобрява издигането на варшавския трамвай до символ на полската литература, но при условие да му бъде запазено в този трамвай място на пътник, който пътува „за себе си“, т. е. за да търси истината, основана върху собствения му опит.

И Ян Кот е измежду тези, които не искат да приписват на критиката ролята на законодател на литературата. Той смята, че в основата на едно такова изискване лежи погрешната представа за критиката като най-съзнателна в критическо и идеологическо отношение част от литературата, представа, според която литературната творба е била продукт на чувства, вдъхновение и въображение, докато критикът си служил в своята творческа работа само с теоретическия си ум. За Кот съвременната критика, както съвременната безсюжетна проза, не е нито над литературата, нито наред с нея, а е част от нея. Когато критикът пише за литературата, той води своя собствен разговор със съвременността. Литературата е за него само претекст за предлагане на собствената му интерпретация на света и ако той не може да даде отговор, то поне поставя въпроси.

Ришард Матушевски, който така решително се противопостави на подценяването на ролята на критиката, е съгласен с Кот, че критикът иска преди всичко не да рекламира литературната „стока“, или да пише бележки на писателите, а да предлага собствената си концепция, да създава собствената си не фабулна, а интелектуална концепция. Той не иска да го задължават да помага на литературата, защото смята, че помага най-добре тогава, когато има свободата да изразява собствените си положителни и отрицателни мнения, да дава, оценявайки литературните творби, собствена интерпретация на света. Дали критикът бяга по този начин от отговорност? Според Матушевски тъкмо тогава отговорността му става по-голяма.

Мелания Керчинска, критичка от по-възрастното поколение на критиците-марксиста, също е съгласна с това, че творческото участие в основния спор за съвременността е главната задача на критиката. Човек става критик от лични влечения и интереси. Той трябва да прите-

жава необходимата дарба и да бъде вътрешно честен. Идеологическата борба, която той води, не е дълг — тя произтича сама по себе си от идейния характер на тази професия и трябва да бъде водена върху интелектуална основа и в резултат на личното убеждение на критика, а не в рамките на стоварения върху него дълг. Според Керчинска ние все още разглеждаме всеки труд и всяка дейност върху плоскостта на „дълга“, макар че най-творческата и най-ценната работа и дейност на човека произтичат от вътрешната му нужда да прави това, което прави. Писателят, макар че пише за обществото, той едновременно пише и за себе си, и за себе си критикът води спор за образа на света. Само тези, които правят това от дълбока вътрешна нужда, а не от отвлечено чувство за дълг, изясняват и променят света.

*

Какъв по-общ извод можем да направим от изказванията¹ на най-изтъкнатите полски критици? Ватман или най-нервният и най-впечатлителният пътник на литературния трамвай е критикът?

Изглежда, че повечето от критиците искат да пътуват в този трамвай, като си запазят правата на обикновени, само че по-прозорливи и по-будни пътници. Те смятат, че само тогава ще могат да помогнат и да бъдат полезни както на ватмана, така и на тези, които слагат релсите и разпъват електрическите мрежи.

Дискусията продължава. Ще се изкажат навярно и други мнения, ще бъдат изяснени някои спорни становища, ще се избистрят някои постановки на въпросите. Ценното обаче в тази дискусия, което вече се откроява, е опитът на спорещите да излязат от догматичното и антиисторическо отношение към проблемите, свързани с литературната критика и да ги видят в неразривната им връзка с днешните обществени условия, с новите явления на нашата съвременност, с новата обстановка, която изисква нов и свеж поглед върху нещата.

¹ Естествено, тук не са изложени всички мнения и не са засегнати всички повдигнати в дискусията въпроси, а е проследена само основната линия на нейното протичане.